

RÉVÉSZ SÁNDOR

A számvetés aratása¹

Kornai János: *Láttelel* című könyvéről

Hány évet tudunk elviselni Orbán Viktor kormányzása nélkül? Mikor szeretnénk viszontlátni majd őt és táborát a hatalomban, ha egyszer megbukik? Tizenöt éven belül? Húsz éven belül? Tán soha többé? És ha az ő bukása után az ellenzékben a Fidesz lesz az egyetlen kormányváltásra esélyes erő, mint volt 2010 előtt, akkor mit mondunk majd arról a kormányról, amely reményeink szerint Orbán Viktorét felváltja majd? Hogy kormányon kell maradnia 15 évig? Húsz évig? Mindaddig, amíg Orbán Viktor és mindaz, amit képvisel, jelen van Magyarország politikai életében? És ha valóban ezt gondoljuk és nem csak gondoljuk, de egy sorsdöntő választás előtt el is mondjuk, akkor mit ír majd rólunk Kornai János? Azt, hogy nem vagyunk demokraták? Mert ugyanattól az "orbánista mételytől" féltjük a demokráciát, amitől ő? Márpedig ezt kell majd írnia, ha önmagához következetes. Hiszen ez következik azokból az - egyébiránt alapvető jelentőségű - tanulmányokból, amelyeket a 2010-es fordulat óta a magyarországi állapotokról írt, és amelyek most kötetbe gyűjtve együtt olvashatók és olvasandók (Kornai János: *Láttelel*, hvg könyvek, 2017, 232.o.).

Kornai írásaiban visszatérő elem, hogy az ő aggodalma a magyar demokráciáért akkor vált "szívszorító szorongássá", amikor Orbán Viktor nevezetes kötcsei beszédében 2009-ben bejelentette, hogy (Kornai szavaival) "olyan rezsimit kíván létrehozni, amely akár 15-20 esztendőn át is kezében tartja a hatalmat". Ez már a szerző szerint jelezte, hogy Orbán a demokráciát le akarja építeni. Olyan rendszer létrehozására törekszik, amelyben a kormány nem váltható le választások által, békés úton. Márpedig ez a demokrácia elsődleges feltételei között is a legelső a demokrácia-kritériumok Kornai által felépített rendszerében. A professzor ezt, magyarázata szerint, azért emeli ki ennyire, mert a demokrácia procedurális megközelítése áll hozzá közel. Az a felfogás tehát, amelyben a rendszert a diktatórikus és autokratikus hatalomgyakorlást megakadályozó intézmények és eljárások teszik demokratikussá, nem pedig valaminő tartalmi elemek, pl. egy nép, egy nemzet, egy osztály "jól felfogott érdekeinek", vagy erkölcsi elveknek, vagy isteni törvényeknek követése, vagy bármi ilyesmi.

És valóban: a demokrácia procedurális felfogása az emberi és politikai jogok érvényesülésének alapfeltétele. Ha ugyanis a demokráciának tartalmi kritériumai vannak, akkor a szabadságjogokból mindenki kitagadható, aki ezeknek nem felel meg, aki nem azonosul azok világnézetével, akik ezeket a tartalmi kritériumokat meghatározzák. Kornai tanulmányainak nagy és ritka erénye, hogy ezt a procedurális felfogást majdnem következetesen végigviszi. De csak majdnem. Mert ha teljesen következetes lenne, akkor egyetlen kormány tényleges leváltását sem tekintené a demokrácia tesztjének. Márpedig annak tekinti. Ezt írja: "Teljes bizonyossággal csak utólag jelenthető ki, vajon teljesült-e ez a minimumfeltétel. Svédországban negyven évig kellett várni, míg az 1976. évi választáson leváltották a szociáldemokrata kormányzatot./.../ Arra a kérdésre, hogy vajon Magyarországon érvényesül-e a demokrácia minimumfeltétele - vagyis választások útján leváltható-e a kormányzat - a jövő történései adnak majd végleges választ."

Ez nem így van. Annyira nincs így, hogy Kornai maga már negyven hónappal azelőtt, hogy Orbán Viktort és kormányát választások által meg lehetett volna buktatni, a második Orbán-kormány hivatalba lépése után nyolc hónappal, a legelső között megadta a választ a Számvetés című cikkében a Népszabadság hasábjain: "Magyarország az 1989-1990 és 2010 nyara közötti időszakban demokrácia

---

¹ Megjelent a *Mozgó Világ* 2018 januári számában (vol. 44/1, pp. 92-97)

volt. Most már nem az: a politikai formáció, amelyben élünk, autokrácia." Svédország demokratikus voltában viszont akkor sem kételkedhetnénk, ha a szociáldemokrata kormányt soha nem váltották volna le. Svájcot Kornai egy helyen megemlíti a demokratikus országok sorában. Pedig azt az országot 1959 óta ugyanaz a koalíció kormányozza. Semmi nem utal rá, hogy azt a koalíciót a belátható jövőben bárki megbuktathatná, mert minden számottevő párt benne van. Kétségek között fogunk meghalni, hogy Svájcban van-e demokrácia?

Nem az eredményből tudjuk, hogy a politikai vagy bármilyen egyéb verseny demokratikus-e, hogy fair szabályok szerint bonyolítják-e le. Ezt a jogszabályokból és a joggyakorlatból tudjuk. Hiszen ez a procedurális elem. Az eredmény: tartalmi elem. Az Orbán-rezsimet akkor sem minősíthetnénk át demokratikussá, ha sikerülne választások útján megdönteni. Egy sporteredmény sem árulja el, hogy tisztességesek-e a versenyszabályok és bírászkodás. Rocky Marciano is, Kincsem is legyőzhetetlen volt. Ebből a tényből semmilyen következtetést nem lehet levonni a versenyszabályokra nézve.

Mindazonáltal valóban lehetett okuk a demokratáknak a "szívszorító szorongásra" a kötcsei beszéd ismeretében. Ám a valódi okot csak a teljes és pontos idézet tárja fel. Orbán ott azt állította, megvan a lehetősége annak, hogy a következő 15-20 évet ne a duális erőter határozza meg, amely az "állandó értékvitákkal, megosztó, kicsinyes és fölösleges társadalmi következményeket generál. Ehelyett huzamosan létrejön egy nagy kormányzó párt, egy centrális politikai erőter, amely képes lesz arra, hogy a nemzeti ügyeket megfogalmazza - és ezt nem állandó vitában teszi, hanem a maga természetességével képviseli."

Nos, ha létezik a legfontosabb ügyekben "természetes" álláspont, akkor természetes, hogy ezek állandó vitatása, amely a demokrácia létmódjából következik, természetellenes. A tartalmi kritériumoktól (a "természetes" nemzeti gondolkodásmódtól) független demokrácia, vagyis a procedurális felfogás szerinti demokrácia ily módon természetellenes, nemzetellenes, káros. Nemzeti érdek tehát a nemzeti ügyekről természetellenesen gondolkodóknak, szervezeteiknek, médiájuknak és megnyilvánulási lehetőségeiknek a kikapcsolása a politikai életből, hiszen a viták kikapcsolásának, a "nemzeti ügyekről" való "természetes" gondolkodás monopóliumának ez a feltétele.

All else follows.

Kornai János nagy erénye az érzelmes objektivitás. Ez adja hűvös leírásainak melegségét. Miközben hangsúlyozza és teljesíti azokat a kritériumokat, amelyek az elemzéseit objektív módon, a befogadó világméretől és érzelmeitől függetlenül megítélhetővé teszik, folyamatosan föltárja azokat az érzelmeket, amelyeket az általa leírt valóság kivált belőle, és amelyeknek ellenállva kell az elemzés módszeréből következő határok áttörésétől tartózkodnia.

Ami a tudósnak siker, a magánembernek keserűség. Így tekint vissza Kornai az Előszóban a könyv első tanulmányára, a 2010 karácsonyán lezárt Számvetésre, mely a második Orbán-kormány első nyolc hónapja alapján kimutatta, hogy - legalábbis a rendszer-paradigma szintjén - az fog történni, ami történt: "Mit ér a korai vészjelzés? A tudomány világában érdemnek minősül, ha valaki elsőként ismer fel egy fontos jelenséget. Nekem most nem okoz örömet elsőnek vagy az elsők között lenni. Nemhogy büszkévé nem tesz, hanem elkésérít, hogy a predikciók megvalósultak, a tanulmányokban feltárt szabályosságok ténylegesen érvényesülnek."

Kornai János írta le itt összegyűjtött munkáiban legmódszeresebben és legpontosabban azt az összefüggő rendszert, amelyben összeállnak és egymást erősítik, megtámasztják, fedezik azok a részleges változtatások, amelyeket az Orbán-rezsim a legkülönbözőbb területeken megtesz. Az egyes ügyekről is sokan írnak, általános minősítésekre is sokan vállalkoznak. Annál kevesebben arra, amire Kornai: egymásra halmozni azokat az egy irányba mutató eseteket, amelyek nem csak sokszorosán bizonyítják, de plasztikusan érzékeltetik is a halmazati hatást. Ehhez kell az a munkamorál és szellemi

erőnlét, amellyel kevesen rendelkeznek a mai magyar valóság kutatói közül. A példahalmozás tekintetében a központosítási inventárium a kötet csúcspontja. Ebben még a Mikroszkóp Színpad és Thália Színház összevonása is benne van, hogy az olvasó érzékelje: a dolgok irányát meghatározó logika kicsiben és nagyban, az államhatalom szempontjából legérdekesebb területeken is ugyanúgy működik, mint a legérdekesebbekben. Nincs hová félreállni.

Az Orbán Viktor vezérlete alatt kiépített összefüggő rendszer leírásából pedig a kötet utolsó, legnagyobb ívű és legjelentősebb tanulmányában kinő egy komplex rendszerelmélet, amely messze túlmutat az Orbán-korszak értelmezésén. Ez egy kétdimenziós rendszerelmélet, melynek egyik dimenzióját a szocializmus-kapitalizmus fogalompár, a másikat a demokrácia-autokrácia-diktatúra fogalom-triász alkotja, és ebben a rendszerben az egyes fogalmakhoz tartozó jellemzők azonosításával egyszerűen és pontosan elhelyezhető minden társadalom. Objektív ismérvekkel lehet érvelni amellet, hogy a mai Magyarország éppúgy nem diktatúra, ahogy nem is demokrácia, és mindannak ellenére, ami hasonlatossá teszi a Kádár-korszak Magyarországhoz, nem szűnt meg kapitalizmus (noha crony, azaz haveri kapitalizmus lenni). Kína viszont nem szűnt meg diktatúra lenni, miközben megszűnt szocializmus lenni. Magyarország tehát ma kapitalista autokrácia, Kína pedig kapitalista diktatúra. Itt összegződnek a rendszerparadigma szintjén, azok a következtetések, amelyek a Kínáról szóló, fölöttébb izgalmas tanulmányból adódnak, s amelyek alapján mindenki megállapíthatja, hogy Kína csak azok számára szolgálhat itt és most példaképpül, akik a magyarországi kapitalista autokráciát kapitalista diktatúrává kívánják fejleszteni. Illetve hát, azoknak sem, mert olyan kormány Magyarországon nem létezhetne és még diktatórikus eszközökkel sem tarthatná magát hatalomba, amely megpróbálná a beruházási rátát olyan magasra feltornászni, a fogyasztást pedig olyan alacsonyra leszorítani, mint amilyennel Kína a maga növekedési ütemét még mindig magasán a világtalag felett tartja.

Az utolsó tanulmányban Kornai nemcsak az elméleti összegzésben, hanem a magánpolgári elkeseredésben is magasabb kilátópontra jut, ahonnan a hidegháborús korszak egész szocialista világa belátható, és megállapítható, hogy a posztszocialista világ népességének csupán 10,3%-a él ma demokráciában, 14,8%-a autokráciában és 68,4%-a diktatúrában. (A maradék pár százalék besorolása bizonytalan.) Miközben igazi szocializmus már csak Észak-Koreában található, mert immáron Kuba is átmenőfélben van a kapitalizmusba. Ezek szerint a régió túlnyomó részénél még mindig jobb helyzetben vagyunk, ha és amíg át nem alakulunk diktatúrává. Abba sem kellene a kapitalizmusnak belepusztulnia, mert az Kornai szerint is olyan strapabíró, alkalmazkodóképes, szívós rendszer, hogy minden politikai szisztémával képes összeférni. Csak a szocializmus olyan kényes, hogy nem tud megélni demokráciában.

Ezeket a tanulmányokat nem a közgazdász, hanem a társadalomtudós Kornai írta. A megvalósult predikciók is jobbára a társadalomtudósé voltak. A tanulmányok eredeti szövegükkel jelennek meg a kötetben, lábjegyzetben találjuk a szerző utólagos megjegyzéseit. És ezekben éppen a gazdasági folyamatokról kell többször beismernie, hogy valamelyest eltértek az előrejelzésétől.

Az utolsó tanulmányban van egy érdekes, de kissé méltatlan megjegyzés a történettudományról: "A történészek derékhatát az a gondolat vezérli, hogy minden történeti folyamat egyedi jellegű, minden mástól eltérő szituációk sorozata. Csak kevesen próbáltak történelemfilozófiákat, történelemelméleteket alkotni. Marx, Spengler és Toynbee elméletei gyökeresen különböznek egymástól; annyi azonban közös bennük, hogy mindhárom a történelem bonyolult folyamataiban szabályosságokat vél felismerni. Viszont a társadalomtudomány művelői között ez a szemlélet nem kivételes, hanem ez az általános, mondhatnám azt is, ez a kötelező." Ezt a megjegyzést Kornai abban a reményben teszi, hogy a közelmúlttal foglalkozó történészek gondolkodását is megtermékenyítheti "az a paradigma, amely alternatív rendszereket, jellegzetes formációkat, típusokat lát meg ott, ahol ők csak az egyedi, soha meg nem ismétlődő folyamat részleteit észlelik." A reményt oszthatjuk, a megállapítást viszont nem nagy érthetjük. Azért nehéz azt értelmezni, mert amik abban szembe vannak állítva, nem állnak egymással

szemben, hanem az indukciós és dedukciós gondolkodási folyamatok kiindulási és érkezési pontjait jelzik, s minden tudományágban az mutatja egy tudós jelentőségét, hogy ezen az úton oda és vissza mekkora távolságokat tud megtenni. Ebben történészek és egyéb társadalomtudósok között nincs különbség. Már Thuküdidesz is föltárta elég alaposan a "jellegzetes formációkat és típusokat" a peloponnészoszi háború történetében. Szűcs Jenő is elbélődött egy darabig a középkori Magyarország kézműiparával, építőiparával, munkaszervezési gyakorlatával és még számos egyedi folyamat sajátosságaival, mígnem megalkotta nagy elméletét Európa három régiójáról. Kornai pedig maga is egyedi jellegű történelmi folyamatként kezeli a magyarországi változásokat. 2014-es írásaiban, a Fenyégető veszélyek és az U-kanyar Magyarországon címűben kifejezetten hangsúlyozza, hogy "Magyarország az első és egyedüli az 1989-1990-ben demokratikus útra áttért országok közül, amelyben antidemokratikus fordulat ment végbe."

A jelenkor-történet a jelenig nyúlik. A jelent kutató társadalomtudomány pedig szükségképpen múltat kutat, mert csak az kutatható, ami már megtörtént, s egy jelenkori okozat oka csakis az időben hátrébb, vagyis a múltban lehet. Ebből következően a jelenkor-történész és a jelent kutató társadalomtudós, szociológus, közgazdász tárgya összefolyik. Ebben az esetben különösen fontos lenne az interdiszciplináris összeműködés.

Kornai egy régebbi tanulmányában (A rendszerparadigma. Fogalmi tisztázás, Közgazdasági Szemle, 1999. július-augusztus) leszögezte, hogy "a rendszerparadigma nagy vizsgafeladata a posztoszocialista átmenet kutatása". Nos, ehhez itt van Kornai rendszere, amellyel kiválóan lehet dolgozni. Áttekinthető, közérthető, bár persze nem tökéletes, mint semmi a világon. (Például a demokrácia jellemzői között az emberi és polgári jogok helye nem egyértelmű és nem is elég hangsúlyos.) Ebben a rendszerben el kellene helyezni a 2010-et megelőző két évtizedet. Kornai példája nyomán végig kellene haladni a rendszerváltás utáni kurzusokon. Mikor mi történt mindama tekintetben, amelyben 2010 óta minőségi változások vannak. Mert természetesen nem 2010 óta halmozódott a változásoknak az a mennyisége, amely 2010 után új minőségbe csapott át. Ez a halmozódás 1989-ben kezdődött, és az Antall-Boross-kormány már 1993-ig, a médiaelnökök elleni koncepciók eljárásig is nagyon sok mindent felhalmozott. Az első ciklus utolsó évében a közmédia másképp, de nem kevésbé volt szörnyű és demokráciapusztító, mint most. A jegybank élén akkor is kormányfüggő emberre, volt miniszterre cserélték le a szuverén Surányi Györgyöt. Mindig is jelen volt a crony capitalism számos jellegzetessége, és az első Orbán-kormány alatt is láttuk a bimbóját sok mindennek, ami 2010 után kivirágzott. Minden kormányváltással egyre bővült a lecsereelt káderek köre, és mindig messze túlment a politikai kinevezettek körén. Még a mi régióinkban is, a posztsovjét világnak abban a nyugati sávjában is, ahol a demokratikus fejlődés egyáltalán megindult, számos antidemokrata, autoriter figura, potenciális diktátor jutott hatalomhoz, Bojko Boriszovtól, Basescun, Meciaron, a Kaczynski-testvéreken át Ficoig és Klausig. Egy Jan Slota vezetett kormánypártot a szomszédunkban. A posztjugoszláv térségről pedig ne is beszéljünk.

Kornai János munkája tehát akkor érne be, az általa alkotott rendszer akkor hasznosulna értéke szerint, ha ebben a keretben elemeznénk a 2010 előtti húsz évet. És akkor sokkal többet tudnánk arról, hogy miért történt, ami történt, és miként lehetne megfordítani azt a folyamatot, amelyet Kornai határozottan irreverzibilisnek vél, legalábbis a belátható jövőben, bár nem zárja ki a rendszer váratlan, előre nem látható összeomlását sem.

Kornai kétféleképpen határolja körül a tárgyát. Egyrészt húz egy határvonalat 2010-nél. Nem beszél arról, ami 2010-ig elvezetett. Másrészt csak a diagnózis felállítására vállalkozik, terápiás javaslatokat nem tesz. Ez utóbbit a következőképp indokolja: "Mások azt hiányolták: miért nem mondom meg az írásaimban, mit kell tenni. Nem mondom meg, mert magam sem tudom. Úgy értelmezem a szemrehányást, hogy elvárnák a bajokat elemző kutatótól, hogy adjon gyakorlati tanácsokat az eddigi kormányzat leváltásáért küzdő erőknél, mit tegyenek a győzelem érdekében. Csakhogy ez egészen más mesterség, mint amit én folytatok évtizedek óta. Keservesen okultam abból a néhány kísérletből, amikor

aktívan tanácsokat próbáltam adni politikusoknak; csak azt fogadták meg, amit nélkülem is megtettek volna, és minden racionális érvelés ellenére süketek maradtak, ha az ajánlás eltért a szándékaiktól. /.../ A politikai tanácsadás nem tudomány - egy egészen más szakma, más a szemlélete, más a morálja, mint ami bennünket, kutatókat jellemez."

Attól tartok, hogy ez az érvelés nem maradt meg a szükséges és elégséges sávjában, hanem szükségtelen is és elégtelen is. Szükségtelen, mert egyáltalán nem szorul magyarázatra, hogy valaki nem mondja meg, amit maga sem tud. Senkinek sem kell bocsánatot kérnie, amiért elmondja, amit tud, noha nem tud elmondani mindent. Elégtelen, mert az érvek csak arról szólnak, miért nem vállal a professzor politikai tanácsadást. Azonban a politikai tanácsadás csak az egyik szintje, az egyik formája a teendőkről való beszédnek. Annak kizárása nem zár ki mindent. Terápiás javaslatok lehet tenni anélkül, hogy annak konkrét, politikailag meghatározható címzettje lenne, és lehet ilyeneket a kutatókra jellemző szemlélettel, morállal, tudományos igényességgel megfogalmazni. Társadalomkutatók tömegei teszik ezt. A terápia meghatározása nem kötelező eleme a tudományos tevékenységnek, nem kell szabadkozni, ha valaki nem vállalkozik rá, de attól az még a tudományos igényű megszólalás egyik lehetséges formája. Egy orvos sem válik sarlatánná, amikor terápiát határoz meg, hanem a szakmáját műveli. És persze, a diagnózist akkor is megállapíthatja, akkor is használ vele, ha fogalma sincs róla, milyen terápia alkalmazható az adott esetben. Ilyenkor más kollégára vagy a papra bízza a beteget.

Kornai Jánosnak azok a munkái, amelyek tudományos igényű terápiát tartalmaztak (Indulatos röpirat, Az egészségügy reformjáról), annak ellenére is fontos és maradandó művek, hogy a döntéshozók egyáltalán nem szívlelték meg őket.

Úgy is nézünk ki.